

Száraz sűrűség meghatározása mérnökgeofizikai szondázási adatok statisztikus feldolgozásával

DR. SZABÓ NORBERT PÉTER okl. geofizikus mérnök, Geofizikai és Térinformatikai Intézet, Geofizikai Tanszék, Miskolci Egyetem, KAVANDA RÉKA okl. környezetgeofizikus mérnök DACHS GmbH

Felszínközeli szerkezetek kutatása során a száraz sűrűség meghatározása alapvető geotechnikai feladat. A jelenleg alkalmazott módszerekkel a mérési terület egy-egy pontjában áll információ a rendelkezésünkre. A cikkben bemutatott statisztikai eljárással folytonos és in-situ információt kaphatunk a fenti mennyiség területi eloszlásáról. A száraz sűrűség a közetsűrűséggel, porozitással és agyagtartalommal áll kapcsolatban, melyet mérnökgeofizikai szondázási adatokból direkt (determinisztikus) módon határozhatunk meg. E paramétereken kívül még szükséges a víztelítettség ismerete, melyet az összes szelvénytípus együttes faktor analízisével határozunk meg. Az esettanulmány egy hazai területen 12 fúrásra vonatkozóan megadja a száraz sűrűség 2D eloszlását és egy lokális regressziós összefüggést közöl a mért közetsűrűség és a száraz sűrűség között.

Elméleti áttekintés

Felszínközeli szerkezetek földtani/geofizikai vizsgálata során a felszíni geofizikai módszerek hatékonyan alkalmazhatók [10], melyeket gyakran kombinálnak fúrólukban végzett geofizikai mérésekkel. A mérnöki és környezetvédelmi feladatok megoldása céljából felhasznált fúrólukszelvények részletes in-situ információt szolgáltatnak a porozitásról, víztelítettségéről, agyagtartalomról és a kőzetösszetételről. Ezek közül néhány kőzetfizikai paraméter kapcsolatba hozható bizonyos nem mérhető geotechnikai paraméterekkel. A nyírószilárdságot, térfogati rugalmasságot és a permeabilitást nagymértékben befolyásolja a talaj/kőzet sűrűségének és víztelítettségének megváltozása [8]. E kapcsolatok felfedezése nagyban segíti a talaj/kőzet minőségének, mechanikai és hidrogeológiai állapotának a felmérését.

A konszolidálatlan összeletek néhány geotechnikai szempontból lényeges fizikai tulajdonsága CPT (Cone Penetration Test) szondázással in-situ mérhető [7]. A mérés során a talajba hidraulikus berendezés és rudazat segítségével jutott kup csúcscellenállása és palástsúrlódása mérhető, melyből következtetni lehet a talaj/kőzet típusára és feszültség állapotára. A talajok/kőzetek kompaktiója és nyírószilárdsága nagymértékben függ a száraz sűrűségtől, ami kapcsolatba hozható a közetsűrűséggel és a víztartalommal. A legkorszerűbb mérési módszer, mellyel a két utóbbi mennyiség helyben meghatározható, a mérnökgeofizikai szondázás (MGSZ) [3]. Az MGSZ-al ugyanazon kőzetfizikai paraméterek mérhetőek, mint a nyitott lyukban alkalmazott mélyfúrás geofizikai szondákkal. Az adatok feldolgozása determinisztikus vagy inverziós módszerekkel történhet. Az előbbi a kőzetfizika paramétereit több lépésben, külön-külön származtatja [9], míg az utóbbi az összes szelvényadatot egyetlen eljárásban dolgozza fel. Az MGSZ adatok inverziójára *Drahoš* [2] vezetett be a súlyozott legkisebb négyzetek elvén alapuló megoldást, mely mélységpontként határozza meg a modell paramétereinek értékét és azok becslési hibáját.

A faktor analízis a többváltozós statisztika egyik hatékony feltáró módszere [6], mely nagyméretű (többváltozós) problémák változószámának a csökkentésére és nem mérhető háttérváltozók meghatározására alkalmas. A mélyfúrás geofizikai gyakorlatban a szerző korábban az agyagtartalom becslésére alkalmazta [11]. Jelen tanulmányban az MGSZ adatok faktor analízisével származtatjuk a talajok/kőzetek víztelítettségét. Ennek elvi alapjait egy korábbi cikk tartalmazza [12]. A víztelítettség ismeretében lehetőség nyílik a száraz sűrűség területi eloszlásának meghatározására.

Száraz sűrűség származtatása

Felszínközeli üledékek kőzetfizikai modelljében elkülönítjük a finom szemcsés agyagos alkotórészek térfogatát (V_d) a durva szemcsék alkotta kőzetmátrix térfogatától (V_m), valamint a pórúrtól, melyet levegő (V_g) és/vagy víz (V_w) tölt ki. A mátrix tartalmazza a cementáló anyagot és a szerves alkotórészeket is. A fenti modell anyagmérleg egyenlete a következő:

$$V_m + V_d + V_w + V_g = 1 \quad (1)$$

A porozitás az (1) egyenlet alapján $\Phi = V_w + V_g$, mellyel a víztelítettség $S_w = V_w / \Phi$. A talajmechanikában definiált víztartalom (w) a fenti kőzetfizikai paraméterekkel kifejezve

$$w = \frac{\rho_w V_w}{\rho_m V_m} = \frac{S_w \Phi}{\rho_m (1 - \Phi - V_d)}, \quad (2)$$

ahol ρ_w és ρ_m az édesvíz és a szilárd alkotórész térfogatsűrűsége ($\rho_w = 1 \text{ g/cm}^3$). A (2) egyenletben szereplő porozitás a sűrűség szonda válaszfüggvényéből kifejezhető

$$\Phi = \frac{\text{DEN} - V_d \rho_d - \rho_m (1 - V_d)}{\rho_w S_w - \rho_m}, \quad (3)$$

ahol DEN (g/cm³) a penetrációs szondával mért közetsűrűség, ρ_c az agyag térfogatsűrűsége. A kvarc és az agyag sűrűsége irodalom alapján vagy a kutatási területről származó előzetes ismeretek alapján megadható. A (2) egyenletben szükség van az agyagtartalom ismeretére, melyet a természetes gamma intenzitás (GR) mérés alapján megadhatunk

$$V_d = 0.083 \left(2^{\frac{GR - GR_{min}}{GR_{max} - GR_{min}}} - 1 \right) \quad (4)$$

ahol GR_{min} és GR_{max} a GR (beütés/perc) szelvény minimális és maximális értéke [5]. A száraz sűrűség kapcsolatba hozható a mért közetsűrűséggel [8] és a (2) egyenletben szereplő víztartalommal

$$\rho_d = \frac{DEN}{(1+w)} \quad (5)$$

melyben minden mennyiség MGSZ adatokból meghatározható.

Víztelítettség meghatározása faktor analízis alkalmazásával

A statisztikai eljárás bemenő adatait az MGSZ szelvényadatok képezik, melyeket egy adatmátrixba (D) gyűjtünk össze. A D_{ij} elem képviseli a j-edik szonda által az i-edik mélységpontban mért adatot. A D mátrixban szereplő, különböző fizikai elveken mért mennyiségeket először standardizáljuk, majd az adatmátrixot felbontjuk

$$D = FL^T + E \quad (6)$$

ahol F a faktor analízissel származtatott új változók (faktorok) $N \times a$ méretű mátrixa, L az $M \times a$ méretű faktorsúly mátrix (N a szelvényezett mélységintervallumon mért pontok száma, M az alkalmazott szondák száma, T a transzponálás jelölése). A faktor mátrix egy-egy oszlopában található elemek képezik az új változók szelvényeit. A faktor súlyok a mért változók és a faktorok korrelációs viszonyait fejezik ki. A faktorok száma (a) a mért változók számának redukálása következtében kisebb M-nél. A (6) egyenletben az $N \times M$ méretű E mátrix a hibát képviseli. A standardizált adatok korrelációs mátrixa lineáris független faktorok esetén felírható a faktorsúlyokkal, melyek sajátérték feladat megoldásával meghatározhatók [4]. A faktorsúlyok ismeretében a faktorok előállíthatók a Maximum Likelihood módszerrel, ahol az alábbi likelihood függvényt (P) optimalizáljuk

$$P = -(D - FL^T)^T \Psi^{-1} (D - FL^T) = \max \quad (7)$$

ahol Ψ a hibavariancia mátrix, melynek elemei a mért változók szórásnégyzeteinek a közös faktorokkal nem értelmezhető részét képviselik. A (7) egyenlet megoldása [1]

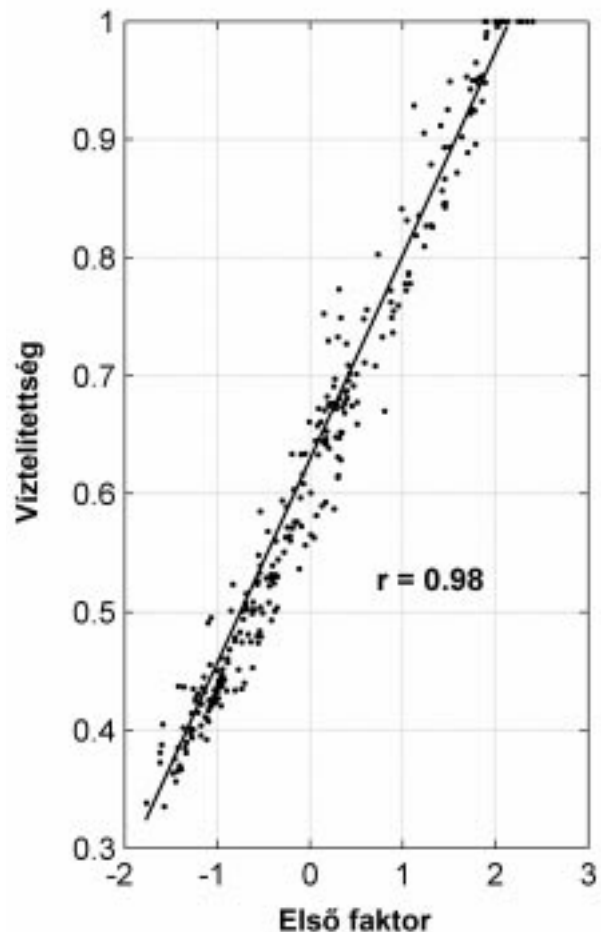
$$F = (L^T \Psi^{-1} L)^{-1} L^T \Psi^{-1} D \quad (8)$$

Az eredményül adódó faktorokat gyakran ortogonális transzformációnak (forgatás) vetjük alá, mellyel szemléletesebb fizikai jelentést tulajdoníthatunk nekik. Végeredményben minden faktor egy-egy új szelvény képvisel, melyek tapasztalati úton kapcsolatba hozhatók a mérési környezet közzefizikai jellemzőivel.

Az MGSZ adatok feldolgozásából származó első faktor (F mátrix első oszlopa) erős lineáris kapcsolatot mutat a víztelítettséggel [12]. A Pearson-féle korrelációs együttható (r) értéke az eddigi vizsgálatok során átlagosan 0.95-nak adódott. Az 1. ábra egy tipikus faktor-víztelítettség függvénykapcsolatot mutat. E kapcsolat leírására egy egyszerű lineáris formulát használhatunk

$$S_w = \frac{F_1 - F_{1,min}}{F_{1,max} - F_{1,min}} \quad (9)$$

ahol F_1 az első faktor becült értéke a mélységpontban, $F_{1,min}$ és $F_{1,max}$ az első faktor szelvény szélsőértékei. Mivel a (9) egyenlet nem tartalmaz fizikai jellegű ismereteket a fenti formula jó közelítéssel a mérési területtől függetlenül alkalmazható. A (9) egyenlettel kapott víztelítettséget a (2) és (5) egyenletekbe helyettesítve a száraz sűrűség könnyen származtatható.

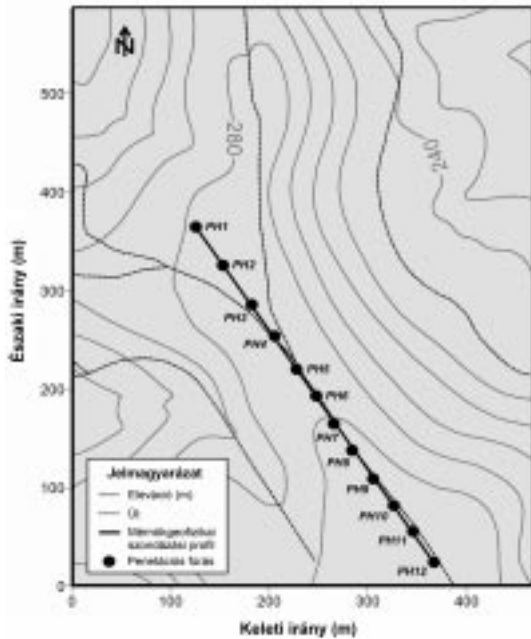

1. ábra: Az első faktor és a víztelítettség kapcsolata.

Terepi példa

A bátaapáti kutatási területen a penetrációs fúrásokat egy mérési vonal mentén mélyítették (2. ábra). Az első fúrás (PH-1) $x=0$ m-nél az utolsó (PH-12) $x=550$ m-nél helyezkedik el. A felszín közelében egy löszös rétegsor található, mely a repedezett gránitra telepedett. MGSZ mérés a talajvízszint feletti régióban 0-27 m-ig történt. A terület közzefizikai paramétereit előzetesen *Drahos* [2] inverziós módszerrel határozta meg. A területen található 12 fúrás összes MGSZ adatát egyetlen statisztikus eljárásban dolgoztuk fel. A 2D faktor analízishez a 3. ábrán látható szelvények álltak rendelkezésre: RCPT – csúcscellenállás (MPa), GR – természetes gamma intenzitás (beütés/perc), DEN gamma-gamma sűrűség (g/cm^3), NPFI – neutron porozitás (térfogatrész) és RES – fajlagos ellenállás (ohmm). A D adatmátrixot úgy építettük fel, hogy egy adott oszlopban egy mérésfajta összes adata szerepeljen

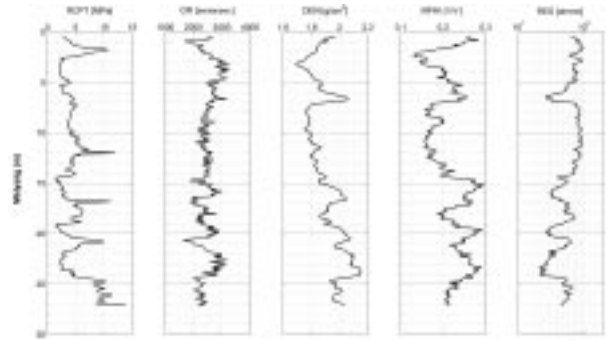
$$D = \begin{pmatrix} RCPT_1 & GR_1 & DEN_1 & NPFI_1 & RES_1 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ RCPT_{N_1} & GR_{N_1} & DEN_{N_1} & NPFI_{N_1} & RES_{N_1} \\ RCPT_{N_1+1} & GR_{N_1+1} & DEN_{N_1+1} & NPFI_{N_1+1} & RES_{N_1+1} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ RCPT_{N_1+N_2} & GR_{N_1+N_2} & DEN_{N_1+N_2} & NPFI_{N_1+N_2} & RES_{N_1+N_2} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ RCPT_{231} & GR_{231} & DEN_{231} & NPFI_{231} & RES_{231} \end{pmatrix} \quad (10)$$

2. ábra: A bátaapáti (Üveghuta) mérési terület topográfiaja és a mérőközfizikai szondázások helyei.

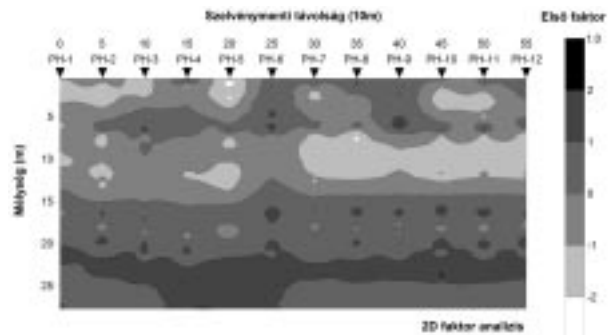
ahol $\uparrow N = N_1 + N_2 + \dots + N_{12}$ a fúrásokban mért összes mélységpont számát jelöli. A mérési területen összesen $5 \uparrow N = 15,500$ adatot használtunk fel.

A faktor analízis során két faktort állítottunk elő, mivel az a mért adatrendszer információjának nagy részét (varianciájának a 92%-át) tartalmazta. A becült faktor súlyok az első faktorra vonatkozóan a követke-

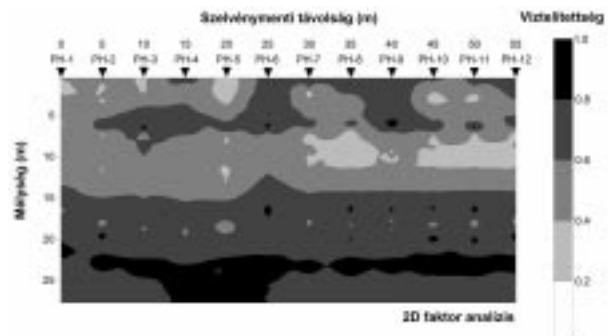
3. ábra: A PH-10 jelű fúrásban mért mérőközfizikai szondázási szelvények.

zők voltak: -0.08 (RCPT), 0.03 (GR), 0.85 (DEN), 0.77 (NPFI) and -0.88 (RES). Ebből az a következtetés vonható le, hogy az első faktorra a porozitáskövető és a víztelítettségre érzékeny szelvények (neutron-porozitás és fajlagos ellenállás) gyakorolták a legnagyobb hatást. A faktor szelvényeket a (8) egyenlet alkalmazásával számítottuk. Az első faktor szelvényét a 4. ábra mutatja.

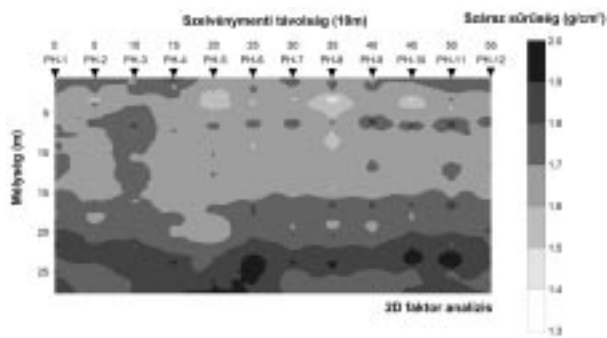

4. ábra: A 2D faktor analízissel előállított első faktor szelvény.

A (9) egyenlet alapján becült víztelítettség értékeket az 5. ábrán olvashatjuk le. Látható, hogy a vizsgált szerkezet 5 rétegből épül fel, melyek különböző mennyiségű vizet és levegőt tartalmaznak. A pórustérben található levegő mennyiségét szükség esetén az $S_g = 1 - S_w$ összefüggéssel könnyen számíthatjuk. A becült víztelítettségek *Drahos* [2] eredményeivel jó egyezést mutatnak. A víztelítettség értékeket felhasználva kiszámítottuk a (2) egyenlet szerinti víztartalmat, melynél a $\rho_{ma} = 2.5 \text{ g}/\text{cm}^3$ és $\rho_w = 1 \text{ g}/\text{cm}^3$ helyi konstansokat előzetes földtani ismeretek alapján adtuk meg.

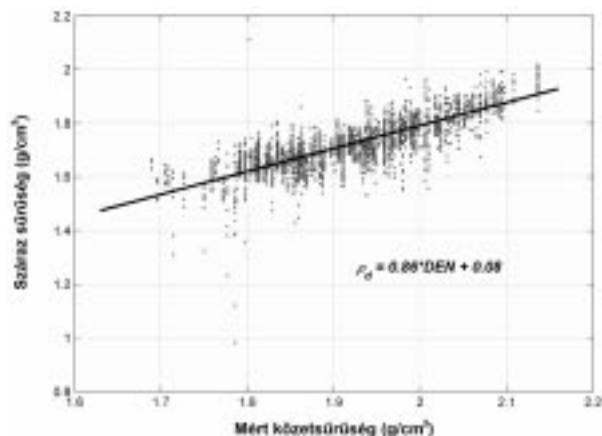

5. ábra: A 2D faktor analízissel becült víztelítettség szelvény.

6. ábra: A 2D faktor analízis eredményeiből származtatott száraz sűrűség szelvény.

A száraz sűrűséget (5) egyenlet segítségével számítottuk. Ennek szelvénye a 6. ábrán látható. Erről leolvasható, hogy a száraz sűrűség értéke nő a mélységgel a talajrétegek kompaktciója révén. Ez a trend megmarad abban az esetben is, amikor a víztelítettség értéke nő az egymást követő alsóbb rétegekben. A legnagyobb sűrűség értékek a legalsó rétegben adódtak, ahol már előfordulhatnak gránit szemcsék is az üledékanyagban. Az MGSZ szelvény vonalában a felszín DK-i irányból ÉNY-felé haladva enyhén lejt. A lejtő mentén lecsú-

7. ábra: A mért közet-sűrűség és a statisztikai eljárással becsült száraz sűrűség regressziós kapcsolata.

szott lösz mozgásának nyoma a felszín alatt is nyomozható. Az MGSZ szelvény 200-550 m-es szakaszán a rétegek nyugodtan települtek, míg az első 200 m-es szakaszon zavar látható. A száraz sűrűség szelvény in-situ információval szolgálhat további geotechnikai vizsgálatok számára, pl. kompaktációs görbék és a nyírású szilárdság számításához. Ezen kívül lehetőség nyílik a mért közet-sűrűség és a száraz sűrűség közötti helyi összefüggés meghatározására. A 7. ábra a bátaapáti területre vonatkozó lineáris regressziós egyenletet mutatja (0.88 korrelációs együttható mellett), mellyel a száraz sűrűséget közvetlenül a gamma-gamma (sűrűség) mérés eredményéből számíthatjuk.

Következtetések

A cikkben egy új statisztikai eljárást mutattunk be mérnökgeofizikai szondázási adatok feldolgozására.

Ennek keretében becslést végzünk a víztelítettségre, majd abból származtatjuk a száraz sűrűséget. A hagyományosan alkalmazott módszerek általában csak a fajlagos-ellenállás méréseket használják fel a víztelítettség meghatározására. Azonban minden szelvény valamilyen mértékben érzékeny a pórustartalomra. A statisztikai módszer ezt a feltevést felhasználva az összes méréstípust alkalmazza. A kapott eredmények jó egyezést mutatnak a független (minősített) inverz modellezés eredményeivel. A statisztikus módszer olyan méréstípust is felhasznál, melynek kiértékelése inverziós eljárással nem lehetséges, ui. a csúcselellállás mérésre nem állnak rendelkezésre az adat-modell kapcsolatokat leíró elméleti szonda válaszegyenletek. A statisztikai módszer gyors és szoftveresen is könnyen továbbfejleszhető, mely újabb mérési típusokat is képes befogadni. Korlátja a kutatási mélység, mivel az MGSZ méréseket csak könnyen fúrható, konszolidálatlan összletekben alkalmazhatjuk. A száraz sűrűség ily módon történő meghatározása azonban újszerű, mivel az folyamatos, „in-situ” és nagy felbontású információt jelent a geotechnikai alkalmazások számára.

Köszönetnyilvánítás

A kutató munka a TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0001 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Köszönetet mondunk az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásáért, valamint dr. Dobróka Mihály professzornak és dr. Drahos Dezsőnek a kutatás elősegítéséért és hasznos tanácsaikért.

IRODALOM

- [1] Bartlett M. S.: Brit. J. Psychol., 28, 97-104. (1937)
- [2] Drahos D.: Acta Geod. Geophys. Hung., 40, 193-202. (2005)
- [3] Fejes I., Jósa E.: The engineering geophysical sounding method. Principles, instrumentation, and computerised interpretation. In: Ward S H (ed.), Geotechnical and Environmental Geophysics, Volume II: Environmental and Groundwater, SEG, 321-331. (1990)
- [4] Jöreskog K. G.: Factor analysis and its extensions. In: Cudeck R, MacCallum R C (eds.), Factor analysis at 100, Historical developments and future directions. Lawrence Erlbaum Associates, 47-77. (2007)
- [5] Larionov V. V.: Radiometriya skvazhin. NEDRA, Moskva. (1969)
- [6] Lawley, D. N., and A. E. Maxwell: Factor analysis as a statistical method. The Statistician, 12, 209-229. (1962)
- [7] Lunne T., Robertson P. K., Powell J. J. M.: Cone penetration testing in geotechnical practice, Blackie Academic & Professional, London. (1997)
- [8] Scott C. R.: Soil mechanics and foundations, Third edition, Applied Science Publishers, London. (1980)
- [9] Serra O.: Fundamentals of Well-Log Interpretation: The Acquisition of Logging Data, Elsevier, Amsterdam. (1984)

[10] *Sharma V.*: Environmental and engineering geophysics, Cambridge University Press, Cambridge. (1997)

[11] *Szabó N. P.*: Acta Geophys., 59, 935-953. (2011)

[12] *Szabó N. P., Dobróka M, Drahos D* Factor analysis of engineering geophysical sounding data for water saturation estimation in shallow formations. Geophysics, 77, No. 3, WA35-WA44. (2012)

DR. SZABÓ NORBERT PÉTER 1999-ben szerzett geofizikus-mérnöki diplomát a Miskolci Egyetem Bányamérnöki Karán. Végzés óta a Miskolci Egyetemen dolgozik. 2005-ben szerzett PhD fokozatot. Kutatómunkát végez a geofizikai inverzió és a földtudományi statisztika területén. Oktatóként mélyfúrás geofizikával, a gravitációs és mágneses kutatómódszerrel, geostatistikával foglalkozik. Jelenleg a Miskolci Egyetem Geofizikai Intézeti Tanszékének docense és Bolyai János ösztöndíjas kutató.

KAVANDA RÉKA 2003-ban szerzett környezetgeofizikus-mérnöki, majd 2004-ben bánya- és geotechnikai mérnöki diplomát a Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Karán. 2004-2007 között a Miskolci Egyetem Mikovinyi Sámuel Földtudományi Doktori Iskola hallgatója, közben 2003-2006-ban az ELGI munkatársa volt. 2007-ben Miskolci Egyetem, Geofizikai Tanszéken (MTA), 2007-2008-ban az Ásványtani-Földtani Intézetben dolgozott. Jelenleg a DACHS GmbH munkatársa. Kutatómunkát végez a geofizikai inverzió és a földtudományi statisztika területén.